

SOLTÉSZ János

Az erények teológiatörténeti vázlata a VI–XVIII. században

TARTALOM: 1. Az erények története a VI–XIII. században; 1.1. Szent Ágostontól Aquinói Szent Tamásig; 1.2. Az erények rendszere Aquinói Szent Tamásnál; 1.2.1. Szent Tamás emberképe; 1.2.2. Szent Tamás erénytana; 1.2.3. Az erények és a Szentlélek ajándékai; 1.2.4. Az erények, a „boldogságok” és a „lélek gyümölcsei”; 2. Az erények története a XIV–XVIII. században; 2.1. A nominalizmus megjelenése és hatása; 2.2. A reneszánsz humanizmusa; 2.3. A kazuisztika; 2.4. Az újkori racionalizmus; 2.5. A felvilágosodás hatása.

JÁNOS SOLTÉSZ: *An Outline of Virtues in Terms of Theological History in the 6th–18th Centuries*

There is no doubt that, with their philosophical and theological approach to virtues, Saint Ambrose and later Saint Augustine, in particular, would have a major impact on the authors of subsequent periods. The first main division of the present paper primarily concentrates on writers who studied virtues in the Church and the history of theology and further enriched understanding in this respect. The second main section is to address the new directions that have emerged as intellectual trends, and – albeit essentially nontheological in character – their influence on theology and thinking about virtues has proved to be significant. An at least tangential discussion of the phenomena of nominalism, the Renaissance, modern rationalism, the Enlightenment and casuistry is indispensable to a treatment of the beginnings of renewal.

I. Az erények története a VI–XIII. században

I.1. Szent Ágostontól Aquinói Szent Tamásig

Az első szerző Nagy Szent Gergely pápa (540–604), akinek művei közül kiemelkedik a Jób könyvéhez írt magyarázata, mely erkölcsstani fejtegetés. A világi tiszttviselőből lett bencés szerzetes pápai követ, majd pápa, számos bibliai magyarázatot írt. Említett műve a keresztény életvezetést aszketikus jelleggel fogalmazza meg, benne Jób személyét Krisztusra és

az Egyházra vonatkoztatja, s a teológiát és a lelkeséget egységbe foglalva erkölcsi útmutatásokat tár az olvasó elé. Nála már rögzült a főbűnök 7-es száma, melyekkel – kézenfekvő módon – a 7 erény harcol, vagyis a teológiai és a sarkalatos erények együtt. Ettől az időtől datálható az Egyházban a 7-es szám kiemelkedő szerepe, melynek természetesen komoly bibliai alapja van: a teremtés 7 napja, a Lélek 7 ajándéka, a Miatyánk 7 kérése, s hamarosan a teológiai gondolkodásban a 7 szentség, s az irgalmassági testi és lelki cselekedet 7-es száma is következik. Ezek megalapozzák, hogy 7 fő erényről is beszélni lehet a három teológiai és a négy erkölcsi erényt összekapcsolva.

Fontos személy ebben az időszakban Sevillai Izidor (†636). Nagy műveltségű főpap, aki a kompiláció nagyszerű képviselőjének bizonyult, vagyis sok ókori szerzőt idézve, összefoglaló műveket szerkesztett. „Etymologiae” címmel 20 könyvet adott ki. Kiemelhető a „Legfőbb Jóról” írt műve, melyben a bűnök mellett a megtérést és az erényeket elemzi. Megemlíthető még Alkuin (†804), aki Szent Ágostont és Nagy Szent Gergelyt követve fejtette ki gondolatait az erényekről és a bűnös hajlamokról.

A történelmi helyzet, a népvándorlások korának zaklatottsága egészen a XII. századig talán meg is magyarázza, hogy kevés szerzőt és mértékadó művet lehet említeni ebben a hosszabb időszakban. A térítések előtérbe kerülése inkább annak kedvezett, hogy a keresztény élet erkölcsi, gyakorlati kérdéseivel foglalkozzanak, s nem nagy ívű teológiai gondolatokkal. Ugyanakkor kezd kialakulni, majd megszilárdulni az egyházi iskolarendszer, ami a tanítás és a képzések színvonalának emelkedését hozta magával. Egyes jómódú városok káptalani iskolái mindezek fölé tudtak nőni, s a középkori egyetemek kialakulását készítették elé, s így megteremtették – a XII. századtól számítva – a műveltségnek azt a fokát, melyben a szisztematizáló gondolkodás újra színre léphetett. A következő szerzők az erények szempontjából már az említett folyamat részeként tekinthetők.

Szent-Viktori Hugó (†1141) a lélek egészségének és betegségének szembenállásában tárgyalja az erények és a főbűnök kérdését. Sajátos szemléletet alakított ki az erények vonatkozásában. Alapvetően Szent Pál erénylistájának fogalmait használja, melyek a következők: alázat, szelídség, lelki bánat, az igazság szeretete, irgalom, tisztaszívűség, lelki béke. Háttérüket a Hegyi beszédben olvasható nyolc Boldogság adja. Birtoklásukra el tudunk jutni, amennyiben a három teológiai erénnyel Krisztushoz ragaszkodunk. A sarkalatos erényeknek, mint külön csoportnak, nem tulajdonít különösebb jelen-

tőséget, de véleménye szerint ezeket a teológiai erények magukban foglalják.¹ Az erények azért fontosak, mert nélkülük nem képzelhető el a lélek egészsége. Vallja ugyanis, hogy a bűn következtében az ember elveszíti lelki egészségét, és elvész a jótettekre való beállítottsága is. E betegség megszüntetését az Isten kegyelme tudja csak helyreállítani, ami után újra képes lesz jó cselekedetekre. Amennyiben állhatatossága megmarad, úgy újra egészségessé, erényessé válik.²

Halesi Sándor (†1245) a ferences iskola megalapítója volt. Nyugaton elsőként használta újra Arisztotelész műveit. Óriási anyagot gyűjtött össze, de Szent Tamáshoz hasonló, maradandó rendszert nem tudott kialakítani.³ Bizonyára ez az oka annak, hogy gondolkodását továbbra is meghatározta a Szent Ágostontól örökölt értelmezési mód. Ő az erkölcs lényegének azt tartotta, hogy a megismerésre törekvő értelem s a boldogságot kereső akarat egyaránt az Istenre irányul. Az erény lényege pedig épp az Istenre történő irányulásban keresendő, amit „recta ordinatio”-nak, vagyis a „helyes rend” megtalálásának nevez. Az erény tartalmát egyrészt abban látja, hogy az a jó erkölcs stabil készsége, „habitum bonus moralis”, másrészt indíttatás annak jó tettekre váltására – „dispositio ad bonum opus”. A ferences iskola voluntarizmusának megfelelően az erény gyökerét nem az értelemben, hanem az akaratban látja. Természetesen nem vonja kétségbe az értelem létét, de nemesebbnek tartja az akaratot, mert szerinte emögött áll jobban a szeretet, az Istent pedig csak a szeretet által birtokolhatjuk. Az erények középértékben meghatározható valóságát Arisztotelésztől különbözőbb változtatás nélkül átveszi.

A ferences iskola tanításainak csúcsán Duns Scotus (†1308) áll. Viszonylag rövid élete (42 év) alatt nem volt alkalma átfogó rendszert alkotni. Viszont a ferences iskolára jellemző „voluntarizmus”, vagyis az akarat elsőbbségét hirdető rendszer legkiemelkedőbb képviselője volt. A voluntarizmus

1 „Az erények fájának a gyökere az alázat, alacsonyabb ágai a sarkalatos erények, magasabb ágai a hit és a remény, a koronája pedig a szeretet (De fructibus carnis et spiritus)”. NYÍRI, T., *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, Budapest 1973, 144.

2 Vö. NAGY, J., *Szentviktori Hugó és Aquinói Szent Tamás erénytana*, (Licencia dolgozat), Budapest 1946, 135.

3 Vö. KECSKÉS, P., *A bölcsélet története*, Budapest 1981, 190–192. Halesi Sándor volt az első ferences tanár a Párizsi Egyetemen. Elsőként ő foglalta össze a teológia anyagát „Summa Theologica” című művében. Szétszórtan ebben találhatóak meg filozófiai nézetei. A test és a lélek kérdésében törekedett Arisztotelész és Ágoston egyeztetésére, felhasználva a hülémorfizmusból következő viszonyt, de hangsúlyozza – ágostoni hatásra – a lélek önálló szubsztanciáját a testiség formájaként.

és az értelem elsőbbségét hirdető tomista „intellektualizmus” irányzata máig vitában áll egymással, annak ellenére, hogy a skolasztikát követő századokban inkább az intellektualizmus érvényesült, s csak időnként bukkant fel a voluntarizmus. Vitájuk végérvényesen talán el sem dönthető, mert mindkettőben komoly igazságtartalommal találkozunk. Scotus sajátos egyéni utat járva az erények felosztásában, egy figyelemre méltó eredeti összeállítást tár elénk. Az ember szellemiségéből indul ki, tehát az értelemhez és az akarathoz kapcsolja az erényeket. Viszont az értelemhez csak egyet, az akarathoz viszont a többi hatot. Világosan kidomborítja tehát az akarat elsőbbségét, s ez nem más, mint Szent Ágoston gondolkodásának folytatása, aki szintén az akarat elsőbbségét hangsúlyozta, mely szerint az értelem által meglátott erkölcsi jó csak akkor valósul meg, ha az akarat mozdul és cselekvésre indít, enélkül nem. Scotus szintén Ágostonhoz hasonlóan együtt látja a három teológiai és a négy sarkalatos erényt, s összekapcsolja őket a Szentlélek hét ajándékával, mert ezek az erényeket tökéletesítik. Az említettek alapján a következő felosztást állítja elénk: az értelem egyetlen szerzett erénye az okosság, ehhez kapja az ember a hitet. Az akarat vonalán az ember önmagához való viszonyában szerzett erénye az igazságosság, ehhez kapja a remény erényét. A másokhoz való viszonyában két szerzett erény nyilvánul meg, a lelkierő és a mértékletesség. Az ehhez kapott erény pedig a szeretet. E felosztás után a 7 erényt a Szentlélek 7 ajándékával teszi még hatékonyabbá, hisz a Szentlélek előmozdítja az ember tökéletesedését, felhasználva ehhez az erényeket a következő összefüggésben: a tanács az okosságot, a lelkierő a bátorságot és a reményt, az istenfélelem a mértékletességet, az áhítat az igazságosságot, a bölcsesség a szeretetet, s végül az értelem és a tudomány a hitet teszi tökéletessé.

1.2. Az erények rendszere Aquinói Szent Tamásnál (1224–1274)

Érdeemes tárgyalásunk elé bocsátani Horváth Sándor véleményét, aki jól ismerte Szent Tamás művét:

„A legtöbb művelődéstörténeti határkönek csak részleges kortörténeti jelentősége van. Mintha csak ez lenne a felirata: itt van eltemetve sok nemedék verejtékes munkája. Szent Tamás nem ilyen határkö. Felirata nem a halál, hanem az élet betüiből van összeállítva. Műveiben nem egy letűnt kor ma már hasznavehetetlen gondolatvilága van letéve, hanem az emberi elme örök értékei, amelyekre mindenkinek szüksége van, amelyek örökké ifjak és időserűek maradnak. A belőlük kiáradó légtört csak akkor talál

juk dohosnak, ha szellemi életünk légzőszervei egészen elanyagiasodtak és a finomabb, és az igazán lelki táplálék felfogására és továbbítására már nem alkalmasak”.⁴

Amit Szent Tamás az erényekről elmondott, az maradandó szintézis és koncepció a későbbi korok erkölcsi gondolkodóinak számára, akár a filozófia, akár a teológia területén kutat az erkölcsi értékek irányában.

A közfelfogás szerint Szent Tamás kizárólag Arisztotelész alapján fogalmazta meg az erényekről alkotott koncepcióját, de valójában az újplatonikus és a sztoikus tanításokat ugyanúgy felhasználta, mint a korábbi teológusok, különösen Szent Ágoston véleményét. Az alap természetesen Arisztotelész „Nikomakhoszi Etiká”-ja maradt.

1.2.1. Szent Tamás emberképe

Erényekről való gondolkodásának megértéséhez szükséges az emberről alkotott felfogásából kiindulni.⁵ Természetesen a bibliai teremtéstörténetet vette alapul, s erre építve fogalmazta meg filozófiailag az emberképét. Az ember test és lélek, s nagyon lényeges, hogy ezek szoros kapcsolatát hangsúlyozza: a testnek forma szubsztanciálisa a lélek.⁶ E szoros kapcsolat nélkül, mely a platóni „khórizmoszt”, szakadékot a test és a lélek között feloldotta, szinte lehetetlen lenne a megismerést és az erkölcsi cselekedeteket valamelyest reálisan leírni és értelmezni. Az Istentől kapott lélek az életnek és a cselekvésnek az elve. Ebből a lélekből ered minden olyan képesség, mely az erkölcsi cselekedetekben megnyilvánul. Az ember cselekedetei négy alapterülethez tartoznak: saját testéhez, az anyagvilághoz, a létezők összességéhez mint megismerhető igazsághoz és az elérhető célokhoz. Mind a négy területhez kapcsolódik a lélek egy-egy képessége. A saját testéhez a vegetatív képesség kapcsolódik, melynek funkciói az asszimilációs és augmentatív, valamint a generatív lehetőség megvalósítása. A velük kapcsolatos folyamatok az ember tudatos irányításától függetlenül zajlanak. A lélek érzékelő képessége önmagára és az anyagvilágra irányul. Ide tartozik a klasszikus öt érzékszerv és a belső érzékek működése. Fontos megjegyez-

4 HORVÁTH, S., *Aquinói Szent Tamás világnézete*, Budapest 1924, 10.

5 Vö. AQUINÓI SZENT TAMÁS, *Summa Theologiae*, I.q.78-80.

6 A háttérben a hülémorfizmus arisztotelészi gondolata áll, mely a platonizmus kritikájaként a valósághoz közelebb álló elméletet fogalmaz meg az emberrel kapcsolatban. Vö. HIRSCHBERGER, J., *Geschichte der Philosophie*, Freiburg – Basel – Wien 1976, 192–195. és NYÍRI, T., *Filozófiatörténet*, Budapest 1983, 95–97.

ni, hogy a külső és a belső érzékelő képességek mind a test fenntartásához, mind a szellemi adottságok működéséhez szükségesek. Mivel az érzékelő képességek a szándékos irányítástól függetlenül egyszerűen befolynak a cselekvésbe, ezért annak minőségét nem határozzák meg. A következő két képességnek viszont döntő jelentősége van az erkölcsiség szempontjából. A lélek megismerő képessége a létre mint igazságra irányul. Működésének elemei a fogalomalkotás, az ítéletalkotás és a következtetés, melyekkel három irányú megismerő aktus valósítható meg: a lét önmagában való elméleti megismerése, a lét megismerése a gyakorlati cselekvés számára és a lét erkölcsi értékének megismerése a lelkiismeret működésében.⁷ A lélek törekvő képessége őt célja elérésére képesíti. A cselekvésben ennek kétféle vonala érvényesülhet: az egyik az ösztönös, mely spontán módon reagál az ingerekre, a másik tudatos irányítás alatt áll, s ez az akarat, mely megfontolások útján választ és dönt, s ezt nevezzük szabad elhatározásnak, szabad akaratnak. Az erkölcsiség szempontjából perdöntő az igazságot megismerő értelem és a jószágra mint célra irányuló akarat, mert – Szent Tamás szerint – ezekhez kell társulniuk az erényeknek, amelyek könnyebbé teszik a következetes és jó cselekvést.

Szent Tamás emberképéből világosan kiolvasható az ember alapvető hivatása, s annak erkölcsi dimenziója. Az ember Isten képmása, aki az értelem és az akarat képességével felruházva, szabad, de felelősségteljes cselekedetekkel képes önmagát megvalósítani, felfedezni végső célját az Istennel való egyesülésben, s képes azt vele együttműködve elérni. Ugyanakkor fölfedezve képességeit, megismeri korlátait is, s mivel szabad, látja a céljától eltérítő veszélyeket is, melyeket a bűnként tudatosítani is tud, és rádöbben, hogy cselekedeteinek erkölcsösnek kell lennie ahhoz, hogy célját elérje. Erkölcsiségének alapja pedig a stabilitás, mert ez a növekedés és tökéletesedés útja. Célja irányában folytonos elkötelezettségben való életre, hűségre van szüksége, ami szilárd döntéseinek gyümölcse. Szent Tamás szerint ez a stabilitás a cselekvésben nem más, mint az erény. Ez ad az embernek minőséget, gazdagodást, karaktert. A tökéletesség az erények kiművelése nélkül nem érhető el. Ezért fordulhat elő, hogy az intel-

7 Fontos megjegyezni, hogy Szent Tamás megkülönbözteti az értelmi működésben az egyszerű belátás ténykedését (intellectus, intelligere) a következtetés útján történő (ratio, cogitare) megismeréstől, bár ennek a különbségnek a mélységeit nyitva hagyja, nem aknázza ki, amint ezt Szent Anzelm „ontológiai” istenérvének bírálatánál láthatjuk. Vö. TURAY, A., *Istent kereső filozófusok*, Budapest 1990, 26.

lektuálisan kevésbé művelt ember az erények birtoklásával a műveltebbnél tökéletesebb lehet.

1.2.2. Szent Tamás erénytana

Magát az erény fogalmát nem egyszerű Szent Tamásnál rögzíteni, mert azt tapasztaljuk, hogy többfélét használ. Fontos számára Arisztotelész meghatározása, aki szerint az erény az, ami az alanyt és a cselekedeteit jóvá teszi. Ágoston jelentősége is megmarad, aki az erényt a lélek jó minőségének tartja, melyet mindenki jóra használ, s vele senki sem tesz rosszat. Saját definíciót is használ: az erény készség a jó cselekvésre. S amennyiben az ember a jó irányában érez késztetést a cselekvésre, és azt gyakorolja is, akkor maradandó készséggé fejlődik. Általa az alany új minőséget is birtokol, tehát őt egyrészt jobbá teszi, másrészt könnyedséget nyújt számára a konkrét cselekvéshez. Az ember számára feladat, hogy lehetőleg minden képességét készséggé fejlessze.

Az erények felosztása a teológiatörténetben bizonyos változatosságot mutat. Ezt látjuk a természetfeletti és természetes erények csoportosításánál a hét alapvető erény esetében. Vannak teológusok, akik csak a teológiai erényeket tartják természetfelettinak, míg a sarkalatosakat természetesnek, s vannak, akik mind a hetet a kegyelem által belénk oltottnak. E kérdés valójában máig sincs végérvényesen eldöntve. Szent Tamás a természetfeletti és a sarkalatos erényeket egységben látja és értelmezi.⁸ A természetfeletti erények segítségével az ember az Istennel élő kapcsolatba lép, Isten gyermekévé válik, részesül az isteni életben, melyhez elengedhetetlen a megszentelő kegyelem.⁹ Isten gyermekeként pedig az ember képes lesz saját képességeit is túlszárnyalni, hiszen már nem csupán teremtmény, hanem Isten fogadott fia. Életének új minőségéből, melynek a transzcendentalitásból következően vertikális alapja van, új távlat nyílik, melynek megéléséhez olyan erényekre van szüksége, melyek segítik új státuszát megvalósítani. Jézus Krisztusban Isten országa polgárává válva cselekvéséhez a stabilitást az erkölcsi vagy sarkalatosnak is nevezett erények teszik lehetővé. A teoló-

8 Vö. TARJÁNYI, *Az erkölcsi erények*, (Morálteológia III.), Budapest 2004, 42.

9 A természetfeletti erények a megszentelő kegyelem „részeiként” is értelmezhetők: „Az isteni erények ugyanis közvetlenül Istenre irányulnak. A keresztényeket fölkészítik arra, hogy bensőséges kapcsolatban éljenek a Szentháromsággal. Ezeknek az erényeknek a forrása, oka és célja a háromságos egy Isten”. *A Katolikus Egyház Katekizmusa*, (KEK), Budapest 2002, 1812. pont

giai és az erkölcsi erények tehát szervesen ki fogják egészíteni egymást, s az előbbieket az utóbbiak célra irányulását biztosítják. Szent Tamásnál egyébként is kiemelt szempont a végső célra irányulás, melyhez gyakorolni kell a sarkalatos erényeket, amelyek az Isten szeretetére történő válaszádat is szolgálják. Szent Tamásnál tehát az erkölcsi és a természetfeletti erények viszonya így foglalható össze: az erkölcsi erényeket mi szerezzük meg, ha tökéletesítjük a természetünkkel adott képességeinket, s ezzel cselekedeteinket könnyebben végezhetjük a horizontális világban. A teológiai erényeket Istentől kapjuk, melyek elsősorban vertikálisan, közvetlenül Istenhez kapcsolják életünket, s amelyek feltételezik, hogy a gyakorlás által már megszereztük a könnyedséget cselekedeteinkhez. Ezzel meg is valósul a Szent Tamásnál alkalmazott alapelv, hogy a kegyelem a természetesre épít, azt igénybe veszi, és egyben felemeli.¹⁰

A sarkalatos erények jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze Szent Tamásnál. Az okosság nála az értelmi erények közé tartozik, s szinte ez az egyetlen, amelyik erkölcsi erénynek is tekinthető.¹¹ Ezt azzal indokolja, hogy a döntés a döntéshozót is szükségszerűen jobbá teszi, míg a nagy tudós vagy a zseniális művész szolgálhat rossz célt, vagy élhet erkölcsi fertőben. A többi erkölcsi erény az akarathoz és a törekvő képességünkhöz kapcsolódik. Ugyanakkor a külső, tárgyi felszólításokra ösztönös reakciók keletkeznek bennünk. Ezeket nevezi Szent Tamás szenvedélyeknek (*passiones animae*), melyek önmagukban semleges mozdulások az emberben. A mi értelmi és akarati hozzáállásunktól függ ezek erkölcsi minősítése.¹² Ha a válaszuk jó, és kitartóan, minden helyzetben ennek megfelelően tudunk dönteni, akkor a törekvő képességünk is erényeket lesz képes kialakítani, s tulajdonképpen ezek erkölcsi erényekké válnak.

Szent Tamás sok erkölcsi erényt sorol fel, melyek közül kiemelkedik a már említett okosság (*prudentia*), mert ez minden más erényt átjár. Az igazságosság (*iustitia*) erényének hordozója az akarat, melynek segítője a gyakorlati értelem. A bátorság vagy lelki erősség (*fortitudo*) a következő, melyet szintén a gyakorlati értelem segít, hogy a félelem és a vakmerőség között maradhasson. A mértékletesség (*temperantia*) szintén az értelem erejével segíti elkerülni az élvezetekben rejlő veszélyeket, szélsőségeket. A

¹⁰ Vö. BÖCKLE, F., *A morálteológia alapfogalmai*, Bécs 1975, 23–28.

¹¹ Vö. KECSKÉS, *Op. cit.*, 215., „*nihil volitum, nisi prius cognitum*”, in *Summa Theologiae*, I. II. 13.1.

¹² Vö. KECSKÉS, *Op. cit.*, 218–219., *Summa Theologiae*, I. II. 24.

négy sarkalatos erény csoportja azért is fontos Szent Tamásnál, mert minden más erkölcsi erényt ezekhez sorol, valamennyit ezek részeiként értelmezve. A sarkalatos erények olyan jó cselekvési készségek, melyek mind a személyt, mind cselekedeteit jóvá teszik. Így a négy fő erény feltételezése az erkölcsiség szempontjából szükséges, de elégséges is, mert biztosítják, hogy a személy a megismert jót szándékosan tegye. A sarkalatos erényeket ezért érdemes szubjektív és objektív oldalról is összefoglalni. Szubjektíve: az ember, mivel lényege szerint értelemmel bíró lény, igényli az okosságot. Az értelemmel együttműködő akarat igényli az igazságosságot, az értelemre szoruló törekvő képesség pedig igényli a bátorságot és a mértékletességet. Objektíve: a jó felismerése feltételezi az okosságot, a tettek helyes rendje az igazságosságot, a szenvedélyek rendje pedig a mértékletességet és a bátorságot.

A sarkalatos erények Szent Tamásnál egyszerre általános és speciális erények. Általános (generális) erények, mert minden erény, mely értelmet, rendet, szabályozást igényel, valamelyikükhöz besorolható, tehát csoportok vezetőiként szolgálnak. Ugyanakkor speciális erények is, mert van saját tárgyuk, és rájuk jellemző tetteket tesznek rendszeressé és könnyebbé az ember számára.¹³

Nem hanyagolható el Szent Tamás erénytanában az arisztotelészi középértékre, az „arany középútra” történő reagálása sem. Ugyanis ez nem jelent számára valami közepszerűséget a cselekvésben. Inkább az arany színének csillogását fedezi fel az erényességben, azt a kiegyensúlyozottságot és harmóniát a viselkedésben, melyet minden kor embere áhít. Az erkölcsi erények éppen azt biztosítják az ember számára, hogy a jót jól látó értelem irányításához igazodva, következetesen és könnyedén cselekedjen. Ez az útja annak, hogy az erényes ember a túlzást és a hiányt kiküszöbölje életéből. A sztoikus és az egyházi hagyomány alapján az erkölcsi erények szoros kapcsolatát hangsúlyozza, ami azt jelenti, hogy a jót jól akkor teszi az ember, ha okosan, igazságosan, mértéktartóan és bátran igyekszik viselkedni.

1.2.3. Az erények és a Szentlélek ajándékai

Szent Tamás a három teológiai és a négy sarkalatos erényt összefüggésbe hozta a Szentlélek hét ajándékával. Véleménye szerint ezek ugyanúgy készségek (habitus), mint az erények, de eredetükben és hatásukban kü-

¹³ Vö. TARJÁNYI, *Op. cit.*, 44–45.

lönböznek. A teológiai erényekkel közvetlenül alakul ki élő kapcsolat az Istennel, míg a sarkalatos erények által törekvő képességeink a hittel megvilágított értelemnek engedelmessé válnak. A Lélek ajándékai azt biztosítják, hogy maga az ember az Isten indításait készséggel és örömmel fogadja és kövesse.¹⁴ Szent Tamás azt tanítja, hogy a teológiai erények magasabb rendűek az ajándékoknál. Viszonyuk hasonlít az értelmi és az erkölcsi erények kapcsolatához. Amíg az értelmi erények az irányító értelmet, addig az erkölcsi erények az irányított törekvő képességet tökéletesítik. Ezzel párhuzamosan: a teológiai erények a lelki ajándékokat irányítják, mert a szeretet mint teológiai erény feltétele annak, hogy a Szentlélek ajándékai megjelenhessenek. Egy hasonlattal élve azt mondhatjuk, hogy ha vitorla van, akkor a hajó csekély emberi erőfeszítéssel, vagy akár anélkül is vagy lendülettel haladhat a cél felé. Fordított a helyzet a sarkalatos erényekkel kapcsolatban, mert velük szemben a lelki ajándékok a magasabb rendűek. Ezek az erények ugyanis az értelem alá rendelik az emberi képességeket, míg az ajándékok a Szentlélek alá vetik őket. Mivel a Lélek fölülmúlja az értelmet, úgy az ajándékok is túlszárnyalják a természetes erényeket.

1.2.4. Az erények, a „boldogságok” és a lélek gyümölcsei

Szent Tamás ezen felül összefüggésbe hozta a hét erénnyel a nyolc boldogságot és a lélek gyümölcseit is.¹⁵ Ezt a szélesebb összefüggést is magától értetődőnek tartotta rendszerében. Nagyon fontos megjegyzése, hogy a sarkalatos erények közül a legfontosabb az okosság (prudentia), mert a többi erény vezéréként látja meg helyesen a jót (bonum). Ugyanakkor az erkölcsös embernek mindegyik erényt gyakorolnia kell, mert az egyik hanyatlása a többit is gyengíteni fogja. Viszont az is igaz, hogy egy bűn nem szünteti meg az erényt, amint ez megtörténhet a főbűnök (vitium) esetében, csak meggyengíti. Okos ember csak az lehet, akiben él a helyes törekvés és a végső cél, a legfőbb jó, Isten elérésére, akivel szeretetközössége az örök életben megvalósulhat. Ezért a legnagyobb és legfontosabb erény az ember számára a szeretet (caritas) lesz. Ennek fényében mondja Szent Pál is, hogy a szeretet a tökéletesség köteléke,¹⁶ melyet földi életében – Isten akarata szerint – embertársaival mindenkinek gyakorolnia kell, hogy azután az

14 Vö. *KEK*, 1830–1831. és 1845.pont, és Iz 11,1–2. A 7 ajándék: értelem, bölcsesség, tanács, tudomány, jámborság, lelkierő, istenfélelem.

15 Vö. Mt 5,3–10., Gal 5,22–24. és *KEK*, 1832. pont

16 Kol 1,3.

Istennel való elkötelezett viszonyának csúcspontját mint élete célba érkezésének boldog beteljesülését elérhesse. A szeretet így lesz az összes erény alapja és hordozója, benne függ össze mindegyik az összes többivel.

Érdekes néhány mondatban összegezni Szent Tamás erénytanát: 1. Az emberi cselekvés alapja az emberi természet (*natura humana*). 2. Ennek képességei vannak (*potentiae*). 3. A képességek az erkölcsi jóra (*bonum*) irányulnak. 4. Gyakorlással a képességeket készséggé (*habitus*) tudjuk fejleszteni, melyek az ember cselekvő természetét teljesebbé, nemesebbé teszik. 5. Ennek megvalósulásához egészséges beirányozottság szükséges (*dispositio*). 6. Az egész folyamatot pedig az a szeretet mozgatja, melyet a Szentlélek oltott belénk.¹⁷

2. Az erények a XIV–XVIII. században

2.1. A nominalizmus megjelenése és hatása

Aquinói Szent Tamás működésével megjelent egy új szemléletmód, mely a világi etika történetében betöltött szerepe mellett a teológiában is éreztette hatását. Ez a nominalizmus volt, amit *William Okham* (†1350) alapított. Rendszerének lényeges kiindulópontja volt, hogy általános fogalmak nem léteznek, mert csak elnevezések, lényegi tartalom nélkül. Azt kezdte hirdetni, hogy az erkölcsről történő gondolkodást nem lehet megalapozni metafizikai fogalmakkal, csak az ember konkrét cselekvését lehet figyelembe venni, amit ő maga hajt végre. Van tehát egy erkölcsi gondolkodás, de ennek az individuumból kell elindulnia. A cselekvés erkölcsi minősítését ma is használatos szempontokkal közelítette meg. Figyelembe kell venni a szubjektív oldalt, mely a cselekvő akaratát és szándékát mutatja. Ezt kell kiegészíteni az objektív oldallal, mely az isteni törvénnyel veti össze a cselekedetet, és erkölcsileg minősíthetővé teszi. Ebből az alaptól indult el a kötelesség-erkölcs térhódítása, mely idővel felváltotta a Szent Tamás által kialakított, erényekre épülő gondolkodást. A kötelesség-erkölcsben a két pólust egyrészt az Isten képviselte, aki teremtményének törvényeket adott, másrészt pedig az ember szabadsága, mely akarati döntéseiben mutatkozik meg. Ez utóbbihoz az okosság erénye kapcsolódik, mely közvetíti a cselekvő számára a kötelezettségeit.

¹⁷ Vö. TARJÁNYI, *Op. cit.*, 42–43.

A nominalizmus térhódítása nagyon komoly változást idézett elő az erkölcssteológiában is. Az egyik oldalon a teoretikus morálteológia erősödött meg, a másik oldalon egy gyakorlati jellegű, individuális irányultságú erkölcs kezdett kialakulni, mely egy atomizált cselekvésértelmezésen át egy kötelesegtikához vezetett, s a későbbi kazuisztika alapjait rakta le.¹⁸ Az elméleti erkölcssteológia vonalán a XVII. századig terjedő időszakban sok, jelentős Szent Tamás-kommentár íródott. A legfontosabb szerzők Kajetán (†1534), Medina (†1581) és Suarez (†1617) voltak. Ők amennyire lehetett, még tökéletesebbé kívánták tenni a skolasztika rendszerét, szinte már meszterkelt módon. Az erényekből összeállítottak egy klasszikusnak nevezhető felosztást, melyben Szent Tamás alapján bemutatták, hogy minden erény a négy sarkalatos erény által vezetett csoportba besorolható.¹⁹ Egészen a XVIII. század kezdetéig a teológiában a tomista gondolkodás vált uralkodóvá, mely az ember végső céljához való eljutását az erények stabilitása révén látta biztosítottnak elérni, mely a természetes és a természetfeletti erények útját jelenti a tökéletességben növekedni szándékozó ember számára.

2.2. A reneszánsz humanizmusa

Ezekben a századokban más fontos szellemtörténeti áramlatok is jelentkeztek. Egyik ezek közül a reneszánsz humanizmusa. Újdonságának hátterében a földrajzi felfedezések álltak, melynek következtében a régi ptolemaioszi világkép elavult, s a korábban csodált tudományos ismeretek a csillagászatban, orvostudományban is idejétmúlttá váltak, új szemlélet kialakítását igényelték. Új érdeklődési irányok is megjelentek, különösen

18 Vö. PINCKAERS, S., *A keresztény erkölcssteológia forrásai*, Budapest 2001, 253–256.

19 Az erények klasszikus felosztását a következő csoportosítás mutatja: 1. Okosság (prudentia), ehhez tartozik a emlékezet (memória), a megértés (intellectus), a tanulékonyosság (docilitas), a leleményesség (sollertia), a megfontolás (ratio), az előrelátás (providentia), a körültekintés (circumspectio), az óvatosság (cautio) és az okos szókimondás (gnome). 2. Az igazságosság (iustitia) erényének tartozéka: a jócselekedet (facere bonum), a tartózkodás a rossztól (declinare a malo), a vallásosság (religio), a jámbor tiszteletadás (pietas observantia), az igazmondás (veracitas), a hálaadás (gratitudo), a védelem az erőszaktól (vindictio), a kedves beszéd (affabilitas), a méltányosság (epikeia). 3. A bátorság (fortitudo) erényéhez tartozik: a nagylelkűség (magnanimitas), a nemes bőkezűség (magnificentia), a türelem (patientia), az állhatatosság (perseverantia). 4. A mértékletesség (temperantia) erényéhez a következők sorolhatók: a szemérmesség (verecundia), a becsületesség (honestas), a megtartóztatás ételtől-italtól (abstinentia), a józanság (sobrietas), a tisztaság (castitas), a szüzesség (pudititia), az önmegtartóztatás (continentia), az alázatosság (humilitas), a szerénység (modestia) és az önuralom (moderatio). Vö. TARJÁNYI, *Op. cit.*, 49–50.

a humán tudományok, a művészetek és a filozófia területén. Az akkori modern szemlélet középpontjába az önmagát sokoldalúan kiművelő ember eszménye került. A reneszánsz ember példaképe az ókori műveket eredetiben olvasni tudó, a nyilvánosság előtt ékesszólással rendelkező ember volt, aki polihisztorként a tudományok minden területén tájékozott volt, pártolta ezeket, és ő maga a művészetekben is képzett volt. Mindezt segítette a könyvnyomtatás megjelenése,²⁰ mellyel régi és új szövegek is könnyebben hozzáférhetővé váltak. A műveltség magas fokához a természet szeretete is hozzátartozott. Az ókori szellemiség újraéledése mellett az emberközpontság lett az új szemléletmód origója.

Annak ellenére, hogy a kommentárok háttérbe szorultak, s az eredeti szövegeket akarták olvasni, maga a reneszánsz nem volt vallásellenes vagy keresztényellenes. Számos főpap is átfogó műveltségre tett szert, és támogatta az új szellemi és művészeti törekvéseket. Ugyanakkor alapvetően megváltozott az emberek hozzáállása a vallásossághoz, mert már nem ez volt az elsődleges tájékozódási pont, hanem egy bizonyos sokoldalúság vette át a helyét. Mindez megmutatkozott az erkölcsi gondolkodás változásában is. Az átlagember számára nem változott az elvárás, hogy az Egyház irányításával rendezze be az életét. A szellemi elit azonban olyan egyetemes erkölcsöt kezdett hirdetni, melyben a görög filozófusok, a mitológia történetei, a Biblia és az egyházatyák tanítása mind azonos súllyal esnek latba és határozzák meg az életről vallott felfogást. A humanisták voltak az új áramlat képviselői.

A reneszánsz ember emblematikus képviselője Rotterdami Erasmus (†1535) volt.²¹ Pappá szenteltette magát, de érdekes módon sohasem végzett egyházi tevékenységet. Rendkívüli felkészültségű, szellemi és tudományos ismeretekkel magas szinten bíró egyéniség volt.²² Fő művének tekinthető az „Enchiridion militis christiani” című könyve, melyben Szent Pálhoz hasonlóan Krisztus katonájának fegyverzetével foglalkozik, amivel eredményes lehet az élet kemény harcában.²³ Krisztust minden erény beteljesí-

20 J. Gutenberg által megindult a könyvnyomtatás korszakalkotó tevékenysége az 1450-es évektől kezdve. Ekkor nyomtatta ki első könyvként a latin nyelvű Bibliát. Vö. *Révai Nagy Lexikona*, Budapest 1913, IX. köt., 91.

21 Vö. NYÍRI, *Op. cit.*, 196–197.

22 Vö. *Révai Nagy Lexikona*, Budapest 1913, VI. köt., 570. Fő műve, az „Enchiridion militis christiani”, 1504-ben jelent meg.

23 Ef 6,13–17. Isten fegyverzete a gonosz ellen: az igazság öve, a megigazulás páncélja, a béke hirdetésének saruja, a hit pajzsa, az üdvösség sisakja és a Lélek kardja.

tőjének tartja. Aki őt követni akarja, az a keresztény ember erényeit fel kell hogy használja a bűnök elleni küzdelemben. A nagy görög filozófusokat, valamint Szent Ágostont és Szent Tamást is idézi munkájában. Az ember élete legfőbb értékének az erényességet tartja. A Szentírás olvasása azért fontos, mert elmélyíti az erények ismeretét, és a tökéletesedés útját motíválja az emberben. A pogány szerzők ismerete pedig azért hasznos, mert a Szentírás megértését segíti. Egy olyan vallásosságot fogalmazott meg, mely személyesebb és bensőségebb, mint csupán a parancsok és ünnepek megtartása vagy a szertartások előírások szerinti elvégzése.

2.3. A kazuisztika

Említettük már, hogy a nominalizmus hatására megerősödött egy gyakorlati jellegű erkölcsi gondolkodás, kötelességetika. Érdekes, hogy kissé más logikával a háttérben, de a protestantizmus is erre az útra lépett. Ők ugyanis a „sola scriptura” elv alapján elleneztek az erényteológiát, mivel mögötte csak a pogány szerzők gondolatait látták. Ezért az isteni parancsok megtartására helyezték a hangsúlyt, amiből logikusan a keresztény ember kötelezettségeinek fontossága lépett elő, mely aztán egy pragmatikus erkölcsi szemléletmódhoz vezetett. Tehát más indíttatásból, de végül ugyanarra az útra jutottak, mint a katolikus gondolkodás, vagyis a kazuisztika irányának útjára, mely a törvény és a szabadság összeegyeztetését próbálta megoldani.

A kazuisztika szerette volna megoldani azt a fontos kérdést, hogyan lehet minél pontosabb határt húzni a még megengedett és a már tilos cselekedetek között, vagyis mi bűn és mi nem bűn. Tulajdonképpen a Tridenti Zsinat erős motivációt nyújtott ennek tisztázásához, mivel megerősítette, hogy évente minimum egyszer a bűnöket fadjuk és számuk szerint meg kell gyónni.²⁴ Igazából ennek következményeként jött létre a kazuisztika, mely nem más, mint konkrét tettet esetként elemző szemléletmód, s önmagában segítő szándékú módszer kívánt lenni. Viszont a kérdés megoldásának nehézségét jelzi, hogy létrejött az ún. „probabilista vita”, mely két évszázadon át tartott.²⁵ Valamelyest *Ligouri Szent Alfonz* (†1697) működésével jutott nyugvópontra.²⁶ Mindezek érthetővé teszik számunkra, hogy az erény alapú erkölccsant felváltotta egy praktikus jellegű erkölcsi taní-

24 Vö. *DS* 1680. és *KEK*, 1457. pont

25 Vö. PINCKAERS, *Op. cit.*, 282–286. és DEMMER, K., „Erwägungen über den Segen der Kasuistik”, in *Gregorianum*, 63 (1982) 133–140.

26 Ő maga az „aequiprobabilizmus” híve volt.

tás, ami a parancsok és az evangéliumi tanácsok megtartására koncentrált, majd pedig azt kereste, hogyan lehet helyesen minősíteni a cselekedetet, s bűn esetében megfelelő penitenciát kiszabni. Az erény-szemlélet válságba került, az erkölcsi gondolkodás a kötelesség útmutató fogalma köré rendeződött. A későbbiekben is megmaradt a régi művek használata, idézése, tehát nem merült el a múlt tengerében a skolasztikusok ténykedése, viszont az erénytan valójában összeomlott, kikerült az erkölcs fókuszából, s szinte megszűnt a közerkölcsre gyakorolt hatása. Megjelentek újabb eszmeáramlatok is, melyek viszont az erények újabb felemelkedését nem segítették elő, inkább fokozták az erények mögött lévő transzcendentális vonatkozások elcsökevényesedését.

2.3.1. Az újkori racionalizmus

Az újkori racionalizmus legjelentősebb képviselője René Descartes (†1650) volt.²⁷ Érdeklődési köre leginkább a matematikára, a természettudományokra és a filozófiára terjedt ki. Egész életében harmonikusan tudta megélni vallásosságát és tudásvágyát. Természetesen erkölcsi felfogásában is megjelent racionalitása. Véleménye szerint a bölcselkedést az erkölcsfilozófiának ki kell egészítenie. Matematikai módszerrel ugyanis alapelveket (maximákat) lehet meghatározni, melyekből levezethetők a kötelességek, melyek a helyes cselekvés kritériumai. Foglalkozott az emberben sok problémát előidéző szenvedélyekkel is. Azt tanította róluk, hogy ezek természetüknél fogva jók, de az ember túlzásokba eshet velük kapcsolatban. Szükséges úrrá lenni ezeken, amihez racionális erőfeszítésre van szükség. A rossz kívánása szerinte tévedésből fakad, a jó kívánása pedig az igaz ismeretből. Az erkölcsi problémákat leszűkíti megismerési problémákra. Az erényhez az igazság ismerete fog elvezetni, mert ez a helyes ítélőképesség alapja, s általa a boldogsághoz vezető útra is rátalálunk. Az igazságot felfedező és a helyes ítélőképességet megvalósító racionalitás az erény birtokosává teheti az embert, és rendezetté az életét.

Descartes halála után mintegy negyven évvel ismeretlen szerzőtől megjelent egy könyv „Karteziánus etika” címmel.²⁸ E könyvnek hosszú ideig nagy hatása volt, sokan idézték, hivatkoztak állításaira. Descartes szinte egész életén át olvasta Szent Ágoston műveit, mélyen elkötelezett katolikus

²⁷ Vö. HIRSCHBERGER, *Op. cit.*, 86–116.

²⁸ Vö. TARJÁNYI, *Op. cit.*, 54–55.

gondolkodó volt. Hangoztatója volt a maximáknak és kötelességeknek, a katolikus és a protestáns teológia mégis tiltólistára tette műveit. A katolikusok joggal félték attól, hogy a racionalizmus térhódítását viszi a teológiába. A protestánsok pedig a Biblia megfellebbezhetetlen tekintélye miatt tiltakoztak ellene. A későbbi időben beigazolódott, hogy az egyéni belátásra alapuló gondolkodás hangsúlyozásával bizony az erkölcsi felfogást is a szubjektivizmus irányába terelte.

2.4. A felvilágosodás hatása

A felvilágosodás eszmei áramlata a XVIII. században tört előre nagy lendülettel.²⁹ A különféle tudományok korábban nem tapasztalt fejlődésnek indultak, különösen annak jeleként, hogy hirdessék a saját teljesítményére büszke ember nagyságát. Ebben is megnyilvánult, hogy az egyre szélesebb polgári réteg individualizmusa mennyire növekszik. A felvilágosodás szellemének szabadságra és önállóságra építő központi gondolata alapján egyre nagyobb nyűgnek érezte, hogy egy felülről irányított életrendnek megfelelően kell élnie. Sokkal inkább az emberi észnek és értelemnek kívántak nagyobb teret adni, hisz a tudományok fejlődését látva azt gondolták, hogy már nem is lesznek megfellebbezhetetlen kérdések, hanem hamarosan megtalálja az értelmes ember minden problémára a megfelelő és megnyugtató választ. Ez a nagy önbizalom annyira túltengett, hogy a vallási és erkölcsi élet területével kapcsolatos problémákhoz való hozzáállást gyökeresen át akarta alakítani. Úgy gondolták, hogy a folytonos fejlődés és haladás következtében minden rosszat ki lehet majd iktatni az életből. A múltra, de különösen a vallásra úgy tekintettek, mint a tudományos gondolkodás akadályára, melyből levonták a következtetést, hogy a vallás uralta felfogás helyét a tudomány és az ész kibontakoztatásának kell átvennie. Így érkezett el az enciklopédiák kora, amelyek teljes és átfogó tudást kívántak biztosítani olvasóik számára. Tudományos társaságok jöttek létre ezek összeállítására. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a felvilágosodás rendszere nem általában a vallás ellen irányult, hanem a kinyilatkoztatás, a természetfeletti létrend, s olykor ennek szószólója, az Egyház ellen. Ugyanis megfogalmazódott az is, hogy a vallást, amennyiben hasznávan, meghatározott keretek között el lehet fogadni az élet részeként. Sőt, támogatni is lehet, ha az általános erkölcsi rend s a közérkölcsvédelmében

29 Vö. NYÍRI, *Op. cit.*, 263–267.

nélkülözhetetlennek bizonyul. A lényeg, hogy az ész uralma valósuljon meg, s azt külső, természetfölötti rend ne akadályozza, ami természetesen ugyanígy vonatkozott az emberi szabadság értelmezésére is.³⁰

A felvilágosodás rendszerének tipikus képviselője Immanuel Kant (†1804). Egész életét egy városban, Königsbergben töltötte, melyet sohasem hagyott el. Szellemisége mégis átjárta az egész európai, filozófiai gondolkodást. Erkölcsi felfogásáról épp széles körű hatása miatt szükséges e keretek között is szólni.³¹ Az egyetemi katedrán filozófiát és pedagógiát tanított. Nézete szerint az ember többlépcsős fejlődési folyamatban bontakoztatja ki önmagát. Az első lépcső az empirikus szinten élő, ösztönös ember, a második a szociális én embere, akit a közösségi élet szabályai irányítanak, amelyeket el kell sajátítania, a harmadik szint a morális én autonómiájának lépcsőjén élő ember, akit az ész belső szabályai, a maximák irányítanak.

Az ember a praktikus ész segítségével felismeri az erkölcsi kötelességét, és az ész irányítása miatt – mindenféle körülménytől függetlenül – köteles azokat teljesíteni. Ezt fogalmazza meg az ún. kategorikus imperatívuszról szóló tanításában. Olyan felszólítás ugyanis, melynek feltétel nélkül engedelmeskedni kell, szemben a feltételes parancsokkal. A kategorikus imperatívusz általános parancs, amelyet egy cél elérése érdekében feltétlenül meg kell tenni, alóla nincs kivétel, nincs „ha”, és egy értelmes ember kizárólag ennek szellemében cselekedhet. Az erkölcsiségnek tehát az lesz a lényege, hogy a gyakorlati ész önként aláveti magát a legfőbb erkölcsi normának, vagyis a kötelességnek, s ezt Kant a legszigorúbban megvalósítandónak gondolja. Akár a rokonszenv, akár a barátság befolyásolja a kötelességteljesítést, már csak „kötelességszerűnek” nevezi azt, vagyis csökken erkölcsi értéke a külső motiváció szempontja miatt. A feltétlen parancsnak csak a szabadságot feltételezve, s azt befolyásmentesen megélve van igazi felelősségtudatot jelző, eredményes megvalósulása.

Kant nem kerüli meg azt a problémát, hogy mi a parancs, mi a kötelesség, amit teljesítenie kell az embernek. A válasz valójában nem nehéz: az a követelmény, ami teremtettségünkől eredően a szívünkbe van írva.³²A

30 J.-J. Rousseau nem véletlenül nevezte a vallást a „szív érzésének”, s épp az ész mellett más forrásból kívánta jelenségét alátámasztani s elfogadni. Vö. NYÍRI, *Op. cit.*, 279.

31 Nem véletlenül terjedt el filozófiai berkekben a következő mondás: „Primus philosophus Aristoteles, deinde venit Kant”. Nyilván magyarázatot igénylő megfogalmazás, de Kant nagyságát igazolandó nem könnyű a tartalmával vitatkozni.

32 Itt a kategorikus imperatívuszra kell gondolni, amit az ember magában hordoz. Vö. NYÍRI, *Op. cit.*, 300–302.

szívbe írt követelmény pedig a lelkiismeretben egyértelműen jelentkezik, mert annak részét képezi. Így az erkölcsös ember a lelkiismeretének, vagyis bizonyos értelemben önmagának engedelmeskedik. S amennyiben az ész motivációnak megfelelően cselekszik, akkor kijelenthető, hogy rendelkezik autonóm akarattal, mert csak az ilyen akarat cselekedhet kötelességből. Az autonómia gyökere tehát abban áll, hogy a tiszta, de gyakorlativá váló ész önmagának ad törvényt, s így megvalósíthatja a szabadság talaján álló, csupán belülről fakadó okság motivációját. Az autonómia azt is jelenti, hogy erkölcsileg senki sem kötelezheti az embert olyasmire, amit nem tart kötelességének, a külső tekintélyt pedig éppen kötelessége elutasítani. Ez azonnal felveti a kérdést, hogyan vélekedhetünk az isteni törvényhozás, a teonómia elvéről, hisz úgy tűnik, szemben áll az autonómiával. Kant szerint a kettő között nincs szembenállás, mert Isten törvénye csak olyan mértékben kötelezi a lelkiismeretet, amennyire felismeri saját lelkiismeretével Isten tekintélyét és akaratát. Vagyis a gyakorlati ész bizonyossá teszi, hogy az isteni törvény nem valami idegen akarat önkényes rendelkezése, hanem a szabad akarat lényegi törvénye önmaga számára, s így természetesnek fogadja el motivációját, és engedelmeskedik neki.³³

Kant számára kiemelten fontos az ember hiteles erkölcsisége, mert annak célja van. Ez pedig a következő: törekedjünk önmagunk tökéletességére, hogy ezáltal embertársainkat szolgáljuk. Az ember önmegvalósításának is ez a kulcsa: saját magunk kibontakoztatása csak a mások iránti tisztelettel, jóindulattal, egyszerűen a szeretettel valósítható meg, ami megfelel kötelességünk teljesítésének kötelezettségével.

Meg kell jegyeznünk, hogy Kant nem beszél az Isten iránti kötelességünkről. Nem azért, mintha ellensége lenne ennek a gondolatkörnek, hanem úgy gondolja, hogy a vallás körébe tartozó dolgokról, morális elvárásokról nem neki kell beszélnie. Még akkor sem, ha a kategorikus imperatívusz mögött szükségszerűen feltételezi Isten létét mint az erkölcs megalapozóját. Ezt tisztán észbeli indokok alapján ki is jelenti. Viszont egy fordított szemlélet, egy hiány fedezhető fel ebben a logikában. Ugyanis nem azt gondolja, hogy a vallásból következik az erkölcs, hanem ellenkezőleg. Szerinte a vallás létjogosultságát a belőle fakadó erkölcs teszi fontossá és hasznossá. Ez a gondolat megfelel a felvilágosodás eszmeiségének, viszont a Biblia nézőpontját tekintve mindenképpen kiegészítésre szorul,

33 Vö. NYÍRI TAMÁS, *Alapvető etika*, Budapest 1994, 42.

még akkor is, ha megállapítja, hogy az ember erkölcsi igényeinek leginkább a keresztény vallás felel meg.

Kant erkölcsi gondolkodásáról elmondhatjuk, hogy az nem más, mint egy Istenre épülő deontológiai etika, vagyis kötelességetika. A rendszer maga eléggé rideg, melyben – az észszerűen belátott kötelesség teljesítésén túl – a szeretetnek túl sok szerepe nincs, hisz csupán a szükséges szabályok könyörtelen betartását hangsúlyozza, a feltétlen engedelmség fényében. Viszont az is igaz, hogy egy idealisztikusan elgondolt erkölcsant hozott létre, melynek határozott célja egy olyan világ megvalósítása, melyet teljesen áthat egy észszerű erkölcsi rend. Érdekes, hogy a ráció középpontba kerülésével a kötelesség válik az erkölcs kulcsfogalmává, s még a teológiai gondolkodás körén kívül is uralkodó lesz a deontológiai szemléletmód.³⁴

Az elmondottakból tulajdonképpen következik, hogy Kant az erény fogalmával valójában nem tudott mit kezdeni. Rendszeréből ugyanis szinte teljesen kimarad, hisz az erkölcsileg jó cselekedetet szerinte nem kísérheti hajlam vagy érzés, bár nem tagadta, hogy a törvény tisztelete kapcsolatban állhat ezekkel. Megfogalmazza ugyanakkor, hogy a vidám szív a kötelességteljesítésben az erényes érzület valódiságának jele.³⁵ Az a fontos tehát, hogy a hajlam vagy az érzelem ne mozgatórugója legyen a cselekvésnek, csak az ész belátását követő jelenség. Azért tartotta szükségesnek ezt a gondolatot, mert ki akarta védeni a természeti, külső kauzalitás befolyásoló jellegét, mivel az ész nem szolgálthatja ki magát ezeknek, mert így veszélybe kerülhet az autonómia. Az érzelmek és a szenvedélyek megszelídítésére Kant elég kevés esélyt lát, inkább az elfojtásukat, kiirtásukat látja követendő útnak. Nem tagadja, hogy az erény készség vagy jártasság, mely megkönnyíti a cselekvést, viszont ez a könnyedség csak és kizárólag az akaratra vonatkozik, mely a belső szabadság elve szerint képes lehet hatással lenni az érzelmekre, uralkodni a szenvedélyeken, vágyakon. Ez azonban nem valami belső harmóniaként értendő, hanem az érzékiség elaltatását, semlegesítését jelenti, egy erkölcsi „érzékletlenség” megvalósítását annak érdekében, hogy az ész motiválta törvénytisztelet hatalmasabb legyen az érzékek összességénél. Kant tehát nem jutott el addig, hogy az ösztönöket, érzelmeket, szenvedélyeket magasabb rendű forma befogadására alkalmasnak ítélje, hogy hozzájárulhassanak a cselekedet tökéletesítéséhez, örömeinek növeléséhez.

34 Vö. TARJÁNYI, *Op. cit.*, 57–58.

35 Vö. NYÍRI, *Alapvető etika*, 71.

Ennél a pontnál megállapíthatjuk, hogy a hajlamok, szenvedélyek és indulatok értékelésében Aquinói Szent Tamáshoz képest visszalépés történt, mivel Tamás szerint az érzéki vágyó képességek az erkölcsi jóhoz hozzátartozhatnak, s az önmagukban közömbös szenvedélyek az ésszel összhangban az igazi öröm forrásává válhatnak, kitágítják a lelket, tökéletesítik a cselekedetet, mint a szépség az ifjúságot.³⁶ Viszont Kant szemléletváltozása olyan szempontból érthető, hogy az angol empirizmusban felerősödött az érzéki tapasztalat irányába eltolódó, a kellemes–kellemetlenre leszűkülő normafelfogás, s ettől a naturalizmustól és utilitarizmustól³⁷ meg akarta védeni az erkölcsi rendet, egy sokkal fennköltebbnek és felelősségteljesebbnek értékelhető etika megalkotásával.³⁸

36 Vö. *Summa contra gentiles*, I., 90.

37 Vö. NYÍRI, *Filozófiatörténet*, 243–245, 268–269.

38 Vö. NYÍRI, *Alapvető etika*, 72–74.